

**Брель О.В.
Діденко Я.Л.**

Турецькі печатки XVII ст. (з нових надходжень до фондів НКЗ «Чигирин»)

Дана стаття присвячена турецьким печаткам XVII ст., що зберігаються у фондах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Ключові слова: печатка, Османська імперія, Чигиринські походи 1677-1678 рр.

Одним із головних напрямків роботи музеїв, як динамічної інституції, є поповнення музейної колекції новими експонатами.

Тривалий час у музеї Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» експонувався комплекс речей із приватної колекції чигиринського колекціонера С.Ф. Потапенка. Серед них речі східного походження – монетно-речовий скарб: срібний перстень-печатка з сердоліковою вставкою та шість срібних французьких монет номіналом 1/12 екю; срібний перстень-печатка. У 2017 р. ці речі, а також дві печатки східного походження з цієї ж колекції, були передані до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Консультацію щодо прочитання написів на печатках і персях надав науковий співробітник інституту сходознавства НАНУ кандидат історичних наук Олександр Серета.

Після надходження до фондів заповідника персні і монети було передано до Центрального казенного підприємства пробірного контролю для експертизи на вміст дорогоцінних металів. В результаті було встановлено, що перстень-печатка з написом نی‌دش [Şahin] – Шахін має 360 пробу, вміст срібла 4,31 г при загальній масі 11,97 г. Перстень із сердоліковою вставкою з написом ی‌فطصم ادخ مدن‌ب [bende-i hudâ Mustafa] – «покірний раб божий Мустафа» має 750 пробу, вміст срібла 4,13 г при загальній масі перся 6,42 г. Срібні монети, які були у складі монетно-речового скарбу, мають 916 пробу. Детальний аналіз вищезгаданих предметів було зроблено авторами у 2016 р., результати опубліковані у збірнику «Музейні читання» [Брель, 2017, с. 160].

Не менш цікавими є і бронзові турецькі печатки XVI-XVIII ст. Одна з них (Н-5272, Кв-12457) (рис. 1) виявлена була на південній околиці Чигирина. Овальний щиток печатки кріпиться до двохсантиметрового руків'я з петлеподібним отвором для підвішування на кінці діаметром

0,5 см. На вказаній печатці є напис з трьох арабографічних слів: **دنب شور د اخ** [bende-i hudâ Dervîş] – «покірний раб божий Дервіш». Навколо напису присутнє рослинне оздоблення.

Друга печатка (Н-5273, Кв-12458) (рис. 2) була виявлена в околицях с. Вершаці Чигиринського району (приблизно за 10 км на південь від Чигирини). Зовні вона схожа на першу печатку. На овальному щитку є напис з п'яти арабографічних слів, розмішених у трьох рядках: **دنب ناملس نب شور د لالا** [bende-i Allah Dervîş bin Süleyman] – «покірний раб всевишнього Аллаха Дервіш син Сулеймана». За роз'ясненнями О. Середи, формула «раб божий» традиційно розміщена вгорі печатки. Прочитання починається з неї. Ім'я особи виписано з нижнього рядка до середини печатки. Прочитання: спочатку читається нижній рядок, потім середній. Навколо напису арабською графікою присутнє рослинне оздоблення.

Згадані печатки подібні до бронзової турецької печатки, знайденої в Хотинському районі Чернівецької області [Мисько, 2015, с. 569].

Основне призначення печаток полягає у завіренні істинності документу, який вона скріплює. За способом прикріплення вищезгадані печатки є прикладні, зображення матриці – заглиблене. Різновидом цієї форми матриці була матриця-перстень [Горохівський, 2012, с. 126].

Найдавнішою формою печаток були привісні печаті. Згодом з'являються прикладні печатки, що ставились на папері майже так само, як і тепер. Відбиток проставлявся на воску, нанесеному на папір. Перед цим матриця печатки нагрівалась над полум'ям свічки [Горохівський, 2012, с. 128].

Із заміною привісної печатки відбитком, печатка стає невід'ємним атрибутом будь-якого документа.

Печатки подібного типу носили на шиї на спеціальному шнурку. Вони свідчили про особливий статус їх власників. Виготовлення печаток було дуже тонкою справою і вимагало високої кваліфікації майстра. Тому дозволити собі печатки могли лише знатні чи багаті сім'ї [История печатей, б/г]. Право на особисту печатку для затвердження документів вважалось особливим привілеєм, а позбавлення її – формою покарання [История печатки, 2015].

Так, є відомості про те, що коли великий візир, найголовніший міністр султана Османської імперії, заступав на посаду, то отримував печатку султана з його тугрою, яку завжди носив із собою на грудях, а також свій двір з понад 2 тис. чиновників і слуг [Мантран, 2006, с. 102].

Валіде-султан (мати правлячого султана) теж мала власну печатку, оскільки у складі її власної адміністрації була хранителька печатки [Валіде, 2012].

Печатками могли користуватись і яничари, так як відігравали особливу роль при дворі султана [Безвенюк, 2014, с. 545].

Про те, що використання печаток було особливим привілеєм, свідчить і той факт, що у Пакті Умара 637 р. (угода між християнами Сирії і мусульманами, що захопили їх під керівництвом Умара ібн аль-Хаттаба, другого «праведного» халіфа) окремим пунктом стояла обіцянка з боку християн «не вирізати на персях і печатках написи арабською» (іншими словами, заборонялось використовувати арабську каліграфію для гравіювання печаток) [Пакт Умара, б/г].

Щодо появи написів на печатках, то історична традиція відносить цей факт до часів улубея Орхана I (роки правління – 1324-1359). Вважається, що бей Орхан був неписьменним, тому завіряв документи прикладанням відбитку своєї руки, яку попередньо занурював у фарбу. Цей відбиток і став попередником тугри – майбутнього символу державної влади. Від простого відтиску (спочатку вказувалось лише ім'я) тугра пройшла довгий шлях трансформації в печатку з каліграфічно складними, геометрично вивіреними, поетично красивими зображеннями і написами [История печатей, б/г].

В часи Османської імперії тугрою або тамгою називалися особисті печатки, незалежно від того, кому вони належали. З часом тугра перетворилася на геральдичний знак [Изготовление печатей, б/г].

На матриці печатки, крім імені власника, як правило, поміщались відомості про його предків, вислови з Корану або хадисів [Изготовление печатей, б/г].

Напис на печатках формували так, щоб його неможливо було підробити. Саме тому багато написів такі складні для прочитання, а літери дуже модифіковані каліграфічно. Деякі написи можуть прочитати лише експерти. Даний вид штампу настільки складний, що виготовлення печатки по відтиску було неможливим [Изготовление печатей, б/г].

Саме особливості арабської каліграфії роблять турецькі печатки особливими. Адже написання літер дозволяє перетворювати слова у фігури; поєднання літер, їх динаміка, крапки і лінії створюють «портрет» власника печатки мовою арабського правопису. Кожна така печатка глибоко індивідуальна [Изготовление печатей, б/г].

Створити подібні печатки, використовуючи європейські мови, неможливо, оскільки написання (обриси) літер не мають для цього достатньої гнучкості. Саме тому печатки, герби і екслібриси європейців містять реалістичні картинки, а тексти лише доповнюють їх. В тугрі ж слова мають як власну цінність, так і несуть мистецьке навантаження [Изготовление печатей, б/г].

Написи на матрицю прикладної печатки наносили способом гравіювання. За всю історію тюркського мистецтва обробки металів найбільших успіхів досягли у цій справі турки-сельджуки. Стиль, сформований в часи династії Великих Сельджуків, являє собою використання рослинних мотивів: паростків, листя, квітів; вишуканих декоративних елементів. В подальшому цей стиль став характерним для ісламського світу. В часи Османської імперії в стилі художньої обробки металів було чотири основні школи: у Стамбулі, Вані, на Кавказі і у Боснії. Характерною особливістю стамбульського стилю була гармонія, яка досягалась витонченістю і щільністю роботи [Карадаг, 2012]. Саме в такій техніці гравіювання і виготовлялись печатки, що надійшли до фондової колекції НКЗ «Чигирин».

Щодо питання: кому могли належати вищеописані печатки, то можна припустити, що власники їх були у складі турецької армії, яка наступала на Чигирин у 1677 та 1678 рр. Підставою для такого припущення є те, що одна з печаток була виявлена на приблизному місці розташування турецького табору [Брель, 2017, с. 163], інша – на шляху руху турецького війська.

Ці печатки, а також монетно-речовий скарб і срібний перстень-печатка мають велику історичну цінність і потребують подальшого дослідження. По суті, на сьогоднішній день ці речі – єдині артефакти (крім писемних та графічних джерел), що підтверджують присутність турецької армії під Чигирином у 1677 та 1678 рр. На даний момент речі експонуються у музеї Б. Хмельницького у Чигирині.

Джерела і література

Безвенюк В., Бережинский В. Денежное довольствие янычар // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2014. – Вип. 23. – С. 542 – 546.

Брель О.В., Діденко Я.Л. Персні-печатки XVII ст. (випадкові знахідки з околиць Чигирини) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, Музей історичних коштовностей України, 21-22 листопада 2016 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2017. – С. 160-164.

Валіде [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B5>

Горохівський П.І. Спеціальні історичні дисципліни: Курс лекцій. Вид. 2-е. – Умань: РВЦ «Софія», 2012. – 277 с.

Изготовление печатей: традиции тюркских народов: [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://abcpechati.ru/articles/izgotovlenie_pechatey_traditsii_tyrkskikh_narodov/

История печатей: Османская империя: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://masart.ru/info8.html>

Історія печатки [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступа: <http://1234ap.com/ua/news/88/>

Карадаг З. Художественная роспись и гравировка: прошлое, устремленное в будущее: [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа: <http://saraybeach.com/hudozhstvennaya-rospis-i-gravirovka-proshloe-ustremlyonnoe-v-budushhee/>

Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Пер. с фр. Ф.Ф.Нестерова; Предисл. М.С.Мейера. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 367 с.

Мисько Ю., Французов С. Турецька печатка з Хотинщини (попереднє повідомлення) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2015. – Вип. 24. – С.568 – 570.

«Пакт Умара» из тафсира Ибн Касира: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://islam.com.ua/islamskie-nauki-i-pervoistochniki?start=200>

Резюме

Брель О.В., Диденко Я.Л.

Турецкие печати XVII в. (из новых поступлений в фонды НИКЗ «Чигирин»)

Ключевые слова: печать, Османская империя, Чигиринские походы 1677 – 1678 гг.

В 2017 г. фондовая коллекция Национального историко-культурного заповедника «Чигирин» пополнилась новыми экспонатами. Это монетно-вещевой клад, в составе которого серебряный перстень с сердоликовой вставкой-печатью, серебряный перстень-печать и две бронзовые печати восточного происхождения. На всех печатях присутствуют арабские надписи. Перевод надписей был сделан научным сотрудником института востоковедения НАН Украины кандидатом исторических наук Александром Середой.

Исследование монетно-вещевого клада и серебряного перстня-печати было проведено авторами в 2016 г., его результаты опубликованы в сборнике «Музейные чтения».

В данной статье речь идет о бронзовых турецких печатях XVI – XVIII вв. Одна из них (Н-5272, Кв-12457) была найдена на южной окраине Чигирина. Надпись на щитке читается как «покорный раб божий Дервиш». Вторая печать (Н-5273, Кв-12458) была найдена вблизи села Вершацы Чигиринского района (примерно в 10 км к югу от Чигирина). Надпись на ней – «покорный раб Всевышнего Аллаха Дервиш сын Сулеймана».

Поскольку одна из печатей была найдена на месте, где, вероятно, находился турецкий лагерь, а другая – на пути следования турецкого войска, то можно допустить, что их владельцы были участниками Чигиринских походов 1677 – 1678 гг., в составе турецкой армии.

На сегодняшний день эти предметы экспонируются в музее Б.Хмельницкого в Чигирине.

Summary

Brel O.V., Didenko Y.L.

Турецкие печати XVII в. (из новых поступлений в фонды НИКЗ «Чигирин»)

The Turkish signets of the XVII century (out new exhibits to the fund of the NHCR "Chyhyryn")

In 2017 the collection of the National Historical and Cultural Reserve "Chyhyryn" was replenished with new exhibits. This is a coin- artifacts treasure, which includes the silver ring with cornelian inset-signet, the silver signet-ring and two bronze signets of oriental origin. All signets have Arabic inscriptions. The translation of the inscriptions was made by the researcher of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences Olexandr Sereda.

The study of the coin- artifacts treasure and silver ring-seal was carried out by the authors in 2016, its results were published in the miscellany "Museum's Readings".

In this article we are talking about the bronze Turkish signets of the XVI-XVIII centuries. One of them (N-5272) was found on the southern outskirts of Chyhyryn. The inscription on the signet is read as "obedient slave of God Dervish". The other signet (N-5273) was found near the village of Vershatsy, Chyhyryn district (about 10 km south of Chyhyryn). The inscription on it is "obedient slave of the Most High Allah, Dervish son of Suleiman".

Since one of the signets was found on the site where the Turkish camp probably was located, and the other on the route of the Turkish army, it can be assumed that their owners were participants of the Chyhyryn campaigns of 1677- 1678, as part of the Turkish army.

Today, these artifacts are exhibited in the museum of B. Khmelnytsky in Chyhyryn.

Рис 1.
Турецька печатка XVII ст. (інв. № Н-5272).

Рис 2.
Турецька печатка XVII ст. (інв. № Н-5273).